

Richting scheidt ruimte: gematigde groei

Life Lezing 2026 Paul Scheffer

Aeres
Hogeschool

Voor groene veranderaars
aereshogeschool.nl

Colofon

Uitgave

Aeres Hogeschool

De Drieslag 4
8251 JZ Dronten
088 - 020 6000

aereshogeschool.nl
info.hogeschool.@aeres.nl

Disclaimer

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.

Lezing

Paul Scheffer

Fotografie

Beeldmateriaal is gegenereerd door AI

Tekstredactie

Kiran van den Brande

Eerste druk: mei 2026

Oplage: 100 exemplaren

© Alle rechten voorbehouden. Deze tekst mag door derden gebruikt worden, mits de bron daarbij op correcte wijze vermeld wordt. De auteur heeft ernaar gestreefd een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen. Niettemin kan hij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die mogelijk in deze uitgave voorkomen. Aan deze publicatie kunnen geen rechten ontleend worden. De auteur heeft getracht de rechten van de afbeeldingen te achterhalen en/of de bron van de afbeeldingen weer te geven en ernaar gestreefd een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen.

Voorwoord

Met trots en dankbaarheid reiken wij u dit boekje aan met de twaalfde Life Lezing van Aeres Hogeschool Dronten, getiteld *Richting scheidt ruimte: gematigde groei*, uitgesproken door Paul Scheffer op 28 mei 2026.

De Life Lezing is inmiddels een waardevolle traditie binnen onze hogeschool. Zij komt voort uit Ons IDee, de merkbepoorting van onze faculteit in Dronten. Daarin staat the Economy of Life centraal: een manier van kijken waarin economie nooit losstaat van ecologische, sociale en morele waarden. Het gaat om de vraag hoe wij met elkaar leven, werken, ondernemen en zorgen voor de wereld die ons is toevertrouwd. Als groene en ondernemende hogeschool met christelijke wortels noemen wij dat ook wel rentmeesterschap.

In deze Life Lezing neemt Paul Scheffer ons mee in een vraagstuk dat op het eerste gezicht misschien abstract lijkt: demografie. Cijfers over groei, krimp, vergrijzing, migratie en ruimtegebruik kunnen snel technisch worden. Maar achter die cijfers gaan mensen schuil. Jongeren die een woning zoeken. Ouderen die zorg nodig hebben. Ondernemers die medewerkers zoeken. Boerenfamilies die nadenken over bedrijfsopvolging. Studenten die zich voorbereiden op een toekomst die nog niet vastligt. En regio's die zich afvragen welke ruimte er is om zich te blijven ontwikkelen.

Juist daarom raakt deze lezing aan de kern van ons werk bij Aeres in Dronten. Wij leiden jonge mensen op tot verbindende aanpakkers voor een wereld in transitie. Professionals die niet alleen naar afzonderlijke belangen kijken, maar ook naar de optelsom daarvan. Die begrijpen dat keuzes over landbouw, wonen, natuur, arbeid, energie en innovatie met elkaar samenhangen. En die leren om niet weg te blijven bij ingewikkelde vragen, maar ze juist onderzoekend, ondernemend en met oog voor de ander tegemoet te treden.

De titel van deze lezing is veelzeggend: *Richting scheidt ruimte*. *Richting geven* vraagt moed. Het betekent dat we niet alles tegelijk kunnen willen en dat we belangen eerlijk tegen elkaar moeten afwegen. Maar richting geven is niet hetzelfde als beperken. Het kan juist ruimte maken. Ruimte voor innovatie en vakmanschap. Ruimte voor een toekomstbestendige landbouw. Ruimte voor sociale samenhang. Ruimte voor jonge generaties. En ruimte om brede welvaart concreet te maken, niet als mooi begrip, maar als dagelijkse opdracht.

Voor ons als hogeschool is deze opdracht zeer herkenbaar. Wij staan midden in het groene domein, waar de grote maatschappelijke vraagstukken zichtbaar en voelbaar samenkomen. Op onze campus, in onze opleidingen, in ons praktijkgericht onderzoek en in de samenwerking met bedrijven en instellingen zoeken we steeds opnieuw naar antwoorden die economisch houdbaar, ecologisch verantwoord en sociaal rechtvaardig zijn. Dat vraagt kennis, maar ook karakter. Hoofd, hart en handen.

Ik hoop dat deze Life Lezing u uitnodigt om verder te kijken dan de actualiteit van vandaag. Om de lange lijnen te zien. Om het gesprek aan te gaan over wat wij van waarde vinden. En om onszelf de vraag te blijven stellen of het klopt wat we doen: voor onze studenten, voor onze regio, voor de sector en voor de samenleving als geheel.

Wij wensen u veel inspiratie bij het lezen van deze Life Lezing en zien u graag terug bij een volgende editie.

Met vriendelijke groet,

Jolanda Berntsen, MSc
Directeur
Aeres Hogeschool Dronten

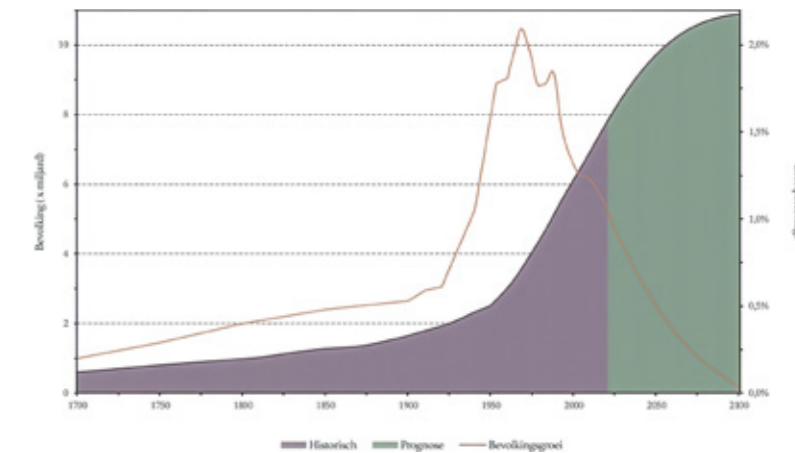

1. Exponentiele groei

De Club van Rome was gealarmeerd: 'De mensheid kan niet blijven doorgaan zich met toenemende snelheid te vermenigvuldigen en materiële vooruitgang als hoofddoel te beschouwen, zonder daarbij in moeilijkheden te komen.' Het idee was dat die ongeremde groei in 2030 zou leiden tot een wereldbevolking van 14 miljard mensen en daarna tot nog veel meer. De bevolkingsexplosie was een van de drijvende krachten - samen met onder meer een uitputting van natuurlijke hulpbronnen - die tot een implosie van het 'wereldsysteem' zouden leiden.

Het is ruim vijftig jaar geleden dat de Club van Rome haar befaamde rapport over de grenzen aan de groei presenteerde. De echo van deze bevindingen was groot. Ondanks nogal wat slagen om de arm was de toon stellig: 'Het basisgedragpatroon van het wereldsysteem is exponentiele groei ... gevolgd door ineenstorting.' Zelfs in de meest optimistische scenario's was volgens de auteurs die ineenstorting niet te voorkomen. De angst voor overbevolking speelde een doorslaggevende rol in de analyse samen met onder meer de uitputting van natuurlijke hulpbronnen en toenemende milieuvervuiling ten gevolge van industrialisering.

In Nederland ging in het kielzog van de Club van Rome een staatscommissie aan het werk, de commissie Muntendam, en die publiceerde in 1976 een eindrapport met twee belangrijke aanbevelingen. De ene was **'een zo spoedig mogelijke beëindiging van de natuurlijke bevolkingsgroei'**, dat wil zeggen kleinere gezinnen door betere geboortepanning. Het doel was een stabilisering van de omvang van de bevolking. Daar hoorde ook de andere aanbeveling bij namelijk 'er zorg voor te dragen dat immigratie op het tijdpad der demografische ontwikkeling geen noemenswaardige invloed uitoefent.' Vooral wilde men een einde maken aan het verdienmodel van de gastarbeid. De ironie van de geschiedenis is dat toen het rapport uitkwam de aantallen kinderen al snel aan het afnemen waren: **de naoorlogse babyboom liep op zijn einde.**

Figuur 1 Mondiale bevolkingsgroei 1700 - 2100

Inmiddels is die verwachting van onbeheersbare bevolkingsgroei wereldwijd sterk bijgesteld: de meest recente schattingen van de Population Division van de Verenigde Naties gaan uit van een wereldbevolking van 9,7 miljard in 2050 en een piek rond 2085 van 10,3 miljard. Daarna zal de wereldbevolking langzaam maar zeker gaan krimpen.

Na 2085 zal de wereldbevolking langzaam maar zeker gaan krimpen

Er zijn volgens de Britse demograaf Paul Morland inmiddels rond de 60 landen waar die krimp al gaande is en nog eens meer dan 40 landen waar die krimp in de komende decennia tot 2050 zal plaatsvinden.

2. Dalende aantallen kinderen

In hun boek *After the Spike* trekken de Amerikaanse economen Dean Spears en Michael Geruso, beide werkzaam aan de universiteit van Austin, deze trends door en vragen zich af waar zo'n mondiale krimp toe zou kunnen leiden. Het jaar 2012 zal volgens hen de geschiedenis ingaan als het jaar waarin de meeste kinderen ooit zijn geboren: 146 miljoen. Dat is een aantal dat waarschijnlijk nooit meer zal worden gehaald, laat staan zal worden overtroffen. We leven nu in de tijd tussen de mondiale geboortepiek en de mondiale bevolkingspiek. Die laatste zal - afhankelijk van welke studie als referentie wordt gekozen - ergens rond 2065 en 2085 liggen. Maar misschien al iets eerder, want **de daling van de vruchtbaarheid gaat sneller dan verwacht.**

De gemiddelde vruchtbaarheid in Europa is nu 1,5 en het gevolg is dat elke nieuwe generatie een kwart kleiner zal zijn dan de voorafgaande generatie. Stel dat aantal zou het mondiale gemiddelde zijn vanaf 2025 toen er 132 miljoen kinderen werden geboren. Dan zou de volgende generatie nog 100 miljoen kinderen omvatten, dan de generatie daarna nog 74 miljoen en de generatie die daarop volgt nog maar 56 miljoen. In vier generaties zou het aantal kinderen wereldwijd met zo'n zestig procent zijn afgenomen.

Waarmee gezegd is dat de krimp, net als eerder de groei, heel snel kan gaan. En achter die krimp gaat een verandering in de verhouding tussen de generaties schuil, mede door de hogere levensverwachting: steeds minder jongeren, steeds meer ouderen zullen de samenleving vormen. En de auteurs verwachten niet een snelle omslag in de geboortecijfers, omdat de trend van dalende geboorteaantallen in de meeste samenlevingen al eeuwen gaande is. Bijvoorbeeld in de Verenigde Staten was rond 1800 het gemiddelde zeven kinderen, rond 1900 nog vier kinderen en in 2000 iets meer dan twee gemiddeld. Er is dus meer gevoel van urgentie nodig om de gevolgen van deze trend op langere termijn te begrijpen.

Het meest extreme voorbeeld is Zuid-Korea waar het gemiddelde kindertal inmiddels is gedaald naar 0,8.

De concurrentie op de arbeidsmarkt is zo hevig dat het combineren van werk en gezin heel moeilijk is geworden. De doorwerking in twee generaties van die 0.8 is enorm: honderd ouders krijgen veertig kinderen die op hun beurt nog zestien kinderen krijgen. Omdat die daling van het kindertal recenter is zien we de krimp vooral na 2050 toeslaan: de projecties laten zien dat Zuid-Korea van 52 miljoen in 2022 naar 38 miljoen in 2070 zal gaan.

Of neem Japan, een land dat momenteel krimpt - vorige jaar zelfs met 861.000 mensen. En dat heeft gevolgen. Nu al staat meer dan 10 procent van de huizen leeg. De projecties zijn dat de huidige bevolking van 123 miljoen mensen in 2050 gedaald zal zijn tot 108 miljoen mensen en in 2070 zal de daling doorzetten naar 87 miljoen. Tegenover een beroepsbevolking van 52 procent zullen dan bijna 40 procent ouderen staan. Japan is nu al het oudste land ter wereld met een mediane leeftijd van 49,4 jaar. Ter vergelijking: de mediane leeftijd in de Verenigde Staten is 39 jaar, in de Europese Unie 44,5 jaar.

3. Demografie als richtsnoer

Demografie als vertrekpunt voor de toekomst van Nederland.

Demografie is een goed vertrekpunt om na te denken over de toekomst van Nederland.

Floris Alkemade, voormalige Rijksbouwmeester, zegt het goed: 'Onze tijd biedt een even urgente als unieke kans om van richting te veranderen. Daarvoor zal de blik niet alleen op de wereld gericht moeten zijn, maar ook op onszelf. Wie willen we eigenlijk zijn? Een goed ontworpen beeld kan een onweerstaanbaar verlangen naar verandering oproepen.'

We moeten van richting veranderen en beelden van Nederland ontwikkelen waar meerderheden zich in thuis kunnen voelen. Demografie kan daarbij op twee manieren helpen. Het dwingt om de blik naar voren te richten: 2050 is niet zo heel ver weg als de langere lijn van de ontwikkeling van de bevolking als uitgangspunt wordt genomen. Het is een goede manier om de korte termijn van veel beleid te overwinnen. En het helpt om de samenhang van

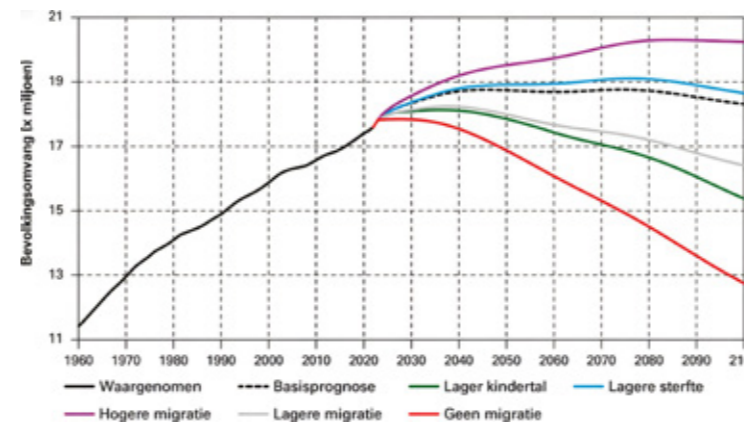
beleidsdomeinen te zien. Wat niet helpt is de veel gehoorde roep om integraal beleid, waarna iedereen weer teruggaat niet zijn eigen beleidskoker. Denken over bevolkingsgroei en bevolkingskrimp, over vergrijzing en ontgroening is een vanzelfsprekende manier om de samenhang te zien van ruimtelijke ordening, de toekomst van de arbeidsmarkt en publieke voorzieningen als zorg en onderwijs.

Bevolkingsontwikkeling verbindt ruimtelijke ordening, arbeidsmarkt, zorg en onderwijs

Zoals gezegd, de krimp zag de Club van Rome niet aankomen omdat het rapport verscheen op het topje van de groei van de wereldbevolking, die toen meer dan 2 procent jaarlijks was. Die twee procent lijkt niet zo veel, maar vertaalt naar het hedendaagse Nederland zou zo'n groei in 2050 uitkomen op een bevolking van rond de 27-28 miljoen mensen. Zo leert demografie dat ogenschijnlijk kleine jaarlijkse verschillen in de loop van decennia grote gevolgen hebben.

Daarover moet het publieke gesprek gaan, niet over de cijfers van in elk jaar afzonderlijk van geboorte en sterfte of immigratie en emigratie. Het gaat om het cumulatieve effect van zulke verschuivingen in de komende decennia.

Het gaat zowel om de mensen achter de cijfers als om de cijfers achter de mensen. In een levende democratie slagen we erin om beide perspectieven bijeen te houden, maar steeds meer worden ze tegenover elkaar gesteld. Toch zal iedereen begrijpen dat bijvoorbeeld het gesprek over de toekomst van de zorg niet alleen kan gaan over de individuele vergrijzende patiënt, maar ook moet gaan over de optelsom van al die persoonlijke noden en wensen. Het gesprek over de bekostiging van de zorg zal zowel moeten gaan over de mensen achter de cijfers als om de cijfers achter de mensen.

Figuur 2 Bevolkingsontwikkeling Nederland 1960 - 2100: varianten

Ook al blijft de Nederlandse bevolking komende decennia groeien door migratie toch zijn de dalende kinderaantallen ook in deze contreien betekenisvol. Volgens demografen van het NIDI, Harry van Dalen en zijn collega's, zou een combinatie van een migratiesaldo rond de nul - dus immigratie en emigratie houden elkaar in evenwicht - en een laag aantal kinderen tot serieuze bevolkingskrimp leiden. Dat leidt in 2100 tot een bevolking van 12.7 miljoen mensen: 'Als beide ontwikkelingen (minder kinderen en nul migratie) tegelijk plaatsvinden, komt het perspectief van

een implosie duidelijker in beeld! Anders gezegd: *migratie is bij lage kindertallen van doorslaggevend belang om bevolkingskrimp tegen te gaan.*

Hoe komt het dat er relatief weinig kinderen worden geboren? Daarbij spelen allerlei motieven mee: bijvoorbeeld een ontoegankelijke woningmarkt of een onzekere arbeidsmarkt of dure kinderopvang. Je zou kunnen zeggen dat achter de lagere dan gewenste kindertallen een vraagstuk van ongelijkheid of bestaanszekerheid schuilgaat. En verder blijkt uit sommige onderzoeken dat in landen waar mannen meer huishoudelijke taken op zich nemen meer kinderen worden geboren. Zo kun je in de lagere dan gewenste kindertallen ook een vraagstuk van emancipatie zien.

Niet overheden moeten de toon zetten, een bevordering van het aantal kinderen is alleen te rechtvaardigen als we uitgaan van wensen die mensen zelf hebben. Uit onderzoek in Europese landen blijkt dat de meeste ouders gemiddeld twee kinderen willen. Over het conformisme dat daaruit spreekt - in weerwil van al het veronderstelde individualisme - valt trouwens veel te zeggen. Maar er is dus geen aandrang van overheden nodig zou men het aantal kinderen willen bevorderen. *De kern is dat mensen, ook in Nederland, minder kinderen krijgen dan ze zeggen te willen.*

In On Freedom geeft historicus Timothy Snyder een context aan zulke overwegingen. Hij plaatst vrijheid in een generationele context: 'Zij die de kindertijd waarderen zouden de vrijheid moeten waarderen, en zij die de vrijheid waarderen zouden de kindertijd moeten waarderen.' De kindertijd is het begin van het besef dat vrijheid meer is dan het verwijderen van barrières, maar alleen in een betrokken omgeving kan plaatsvinden. We kennen het gezegde: 'It takes a village to raise a child'. Zo'n manier van kijken haalt het gesprek over lage kindertallen uit de conservatieve sfeer waarin het nu vaak wordt gevoerd. Het gaat ook over ongelijkheid en emancipatie. Er zijn genoeg redenen om dat gesprek te verbreden, want een samenleving waarin ouderen zo overheersen - en dat zal alleen maar sterker worden in de komende decennia -, is een samenleving die de beweeglijkheid van jongeren gaat ontberen.

Een vergrijzende samenleving dreigt de beweeglijkheid van jongeren te verliezen.

4. Migratiescenario's voor 2050

Ook in Nederland is het kindertal sterk gedaald, maar voorlopig groeit de bevolking nog behoorlijk door immigratie. Sinds 1950 is ons land het snelst gegroeid van alle huidige lidstaten van de Europese Unie. Een vergelijking met België is instructief: in 1939 had dat land 8,3 miljoen inwoners en Nederland 8,7 miljoen. Nu wonen er in Nederland 6,2 miljoen mensen meer dan bij de Zuiderburen.

Waar België en Nederland in 1939 even groot waren, telt Nederland vandaag 6,2 miljoen inwoners meer.

Die groei heeft tot in de jaren zeventig te maken met een hoog geboorteoverschot en de afgelopen twee decennia vooral met een hoog positief migratiesaldo.

Omdat sterfte en geboorte elkaar in evenwicht houden is de enige oorzaak van verdere groei gelegen in de omvang van de migratie. De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 heeft in een aantal scenario's laten zien hoe verschillen in de migratie doorwerken in de omvang en samenstelling van de bevolking. Ook hier zien we dat kleine verschillen optellen tot grote uitkomsten en daarmee bestaat er ook een handelingsperspectief, want kleine jaarlijkse aanpassingen kunnen in 2050 substantiële gevolgen hebben.

Nemen we de belangrijkste scenario's dan zien we dat bij een migratiesaldo van - 20.000, dat wil zeggen er vertrekken jaarlijks gemiddeld meer mensen dan er aankomen, de bevolking gaat krimpen tot 16,6 miljoen inwoners. In alle parlementaire debatten is aan de voorstanders van een restrictief migratiebeleid, waarbij het migratiesaldo nog lager zou uitvallen, nooit gevraagd of de combinatie van bevolkingskrimp en vergrijzing een aantrekkelijke toekomst voor ons land zijn. Landen als Bulgarije of Hongarije laten zien dat zo'n combinatie vooral jongere generaties aanzet om het land te verlaten, waardoor er gemakkelijk een neerwaartse spiraal doorzet van krimp en vergrijzing.

Figuur 3 Migratiescenario's 2022 - 2050

Streng migratie kan zorgen voor minder inwoners, meer vergrijzing en jongeren die vertrekken.

Is zo'n scenario niet echt aantrekkelijk, dat geldt ook voor een scenario met snelle bevolkingsgroei. Een gemiddeld migratiesaldo van 150.000 - wat we in de laatste jaren hebben benaderd of overtroffen - leidt naar een bevolking van 22,8 miljoen mensen in 2050. Dat zou een ongekennde groei zijn met bijna vijf miljoen mensen in de komende 25 jaar. En net zoals krimp scheidt zo'n snelle bevolkingsgroei meer problemen dan dat op die manier oplossingen worden gevonden. Niet alleen zou deze groei voor aanhoudende tekorten op de woningmarkt zorgen - in dat geval zijn 2,9 miljoen extra woningen nodig - maar ook wordt onvoldoende gezien dat deze groei zijn eigen tekorten op de arbeidsmarkt oproept. Al die nieuwe inwoners hebben woningen nodig, maar ook onderwijs, zorg, mobiliteit en voorzieningen. Nu al zien we hoe de hoge groei voor tekorten zorgt, die op termijn het vestigingsklimaat in Nederland verslechteren.

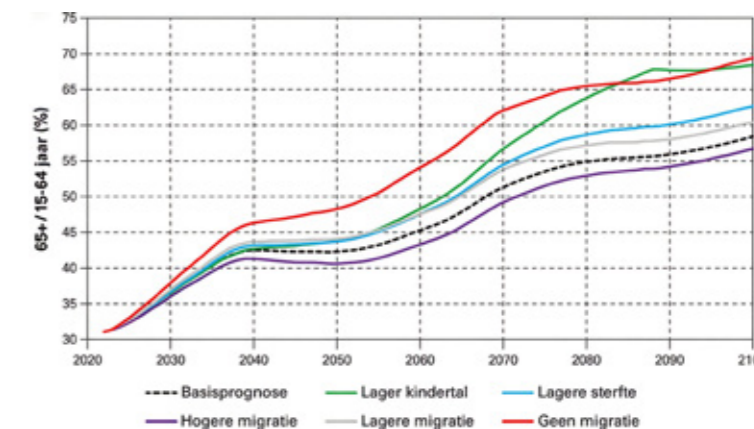
Op het eerste oog lijkt zo'n snelle groei het middel om de vergrijzing tegen te gaan. Maar de rekensom klopt helaas niet. Want door een netto migratie van vijf miljoen mensen loopt de grijze druk wel terug tot 2050, maar daarna loopt die druk weer op, want al deze migranten bereiken in de jaren daarna de pensioenleeftijd. Eigenlijk betekent omvangrijke migratie niet meer dan een tijdelijke verjonging van de bevolking waardoor het probleem van de vergrijzing een generatie opschuift en daarna terugkomt.

Grote migratie zorgt vooral voor een tijdelijke verjonging; de vergrijzing komt later terug.

Anders gezegd: we kunnen de problemen van de vergrijzing niet aan anderen uitbesteden, we moeten er zelf een omgangsvorm voor vinden. Dat geldt ook voor de agrarische sector, waar de vergrijzing ook gevolgen zal hebben. 57 Procent van de boeren is nu ouder dan 55 en zo'n 30 procent ouder dan 65 jaar. Dat betekent dat over tien tot twintig jaar dat veel gevraagd zal worden van de overdracht van familiebedrijven en de vraag die zich aandient is natuurlijk of de vergrijzing niet de continuïteit van bedrijven onder druk zal zetten. Maar hoe het ook zij, migratie gaat de vergrijzing niet opvangen.

Daarom komt de staatscommissie uit op een pleidooi voor gematigde groei tot rond de twintig miljoen inwoners in 2050. Dat betekent een migratiesaldo van rond de 50-60.000 mensen jaarlijks. Dat is minder dan in de afgelopen jaren, maar achter dat cijfer schuilt meer ruimte dan veel mensen zich realiseren: het gaat dan gemiddeld om een

jaarlijkse immigratie van 180.000 mensen in de wetenschap dat er jaarlijks ook zo'n 120 tot 130.000 mensen weer vertrekken. Kortom, deze gematigde groei biedt ruimte voor uiteenlopende vormen van migratie, van arbeidsmigratie tot studiemigratie, van gezinsmigratie tot asielmigratie. Maar het is wel duidelijk dat gematigde groei ook grenzen stelt aan al die vormen van migratie. En dat vraagt om een belangenafweging. Wanneer iedereen doet wat voor een bedrijf of instelling afzonderlijk het beste lijkt uit te komen, dan is de optelsom van al die belangen een onhoudbare bevolkingsgroei. Kortom, zo'n richtgetal van 50- tot 60.000 migratiesaldo dwingt om richting te kiezen. Dat is niet gemakkelijk, maar wel noodzakelijk.

Figuur 4 Ontwikkeling grijze druk Nederland 2020 - 2100: varianten

5. De verrommeling van het landschap

We ontkomen er niet aan om beter na te denken over bevolkingsgroei in een land met schaarse ruimte. De groei is de hoogste in de Europese Unie en de bevolkingsdichtheid is na Malta de hoogste van Europa.

Nederland groeit snel en is het op een na dichtstbevolkte land van Europa.

Denken vanuit schaarste is dan ook, ik zei het al, een uitnodiging om belangen tegen elkaar af te wegen. Het ruimtegebruik vraagt meer concreet om belangen van de landbouw, van toegenomen woonbehoefte, van natuur en nog veel meer te wegen en om te zetten in een lange termijnvisie op de ruimtelijke inrichting en de economie van ons land.

Ruimtegebruik vraagt om een langetermijnvisie waarin wonen, landbouw, natuur en economie tegen elkaar worden afgewogen.

Een hernieuwd denken over demografie en ruimte kunnen we wel gebruiken. In 2001 de Rijksplanologische Dienst, opvolger van de Dienst voor het Nationale Plan, opgeheven. Het idee was toch dat de markt wel voldoende ordening zou kunnen opbrengen. Dat idee werd al snel achterhaald door de ontwikkelingen die steeds meer 'verrommeling' van het land lieten zien. De roep om meer regie werd gehoord en vorig jaar verscheen een nieuwe nota gewijd aan ruimtelijke ordening.

De verrommeling van het landschap vraagt om weerwoord: *kunnen stedenbouwers en architecten zich samen met politiek en publiek buigen over de kaart van Nederland?* Ik las een pleidooi van Berno Strootman, in 2019 lid van het driemanschap dat het College van Rijksadviseurs vormt.

Ook hij maakt zich zorgen over de manier waarop met de schaarse grond wordt omgesprongen en pleit voor een minister van Ruimte die enige samenhang kan waarborgen. Juist de energietransitie vraagt om nieuwe nadruk op ruimtelijke ordening. 'Ik houd mijn hart vast: dat wordt een grote hagelslag: een windmolen hier, een paar zonneparken daar. Het is een optelsom van plaatselijke initiatieven: er zit geen overkoepelend idee achter.' Strootman ziet hoe die versnippering ten koste gaat van het landschap: *'Ik zou het een doemscenario vinden als er straks nergens in Nederland een plek is waar je geen windmolens ziet.'*

Zo ontdekken we opnieuw dat het handwerk van de politiek helemaal niet tegenover de verbeelding van Nederland staat. In tegendeel, wie de geschiedenis van de ruimtelijke ordening tot zich laat doordringen begrijpt onmiddellijk dat er in al het passen en meten een beschavingsideaal doorklonk. Dat is een mooie traditie waar ons land een voorbeeld was. Die geschiedenis biedt houvast in een tijd waar sociale en ecologische duurzaamheid dwingt tot nieuwe afwegingen.

De oprichting Heidemaatschappij is een belangrijk moment in de ontginning van het land, schrijft Auke van der Woud in zijn mooie geschiedenis van het landschap en de mensen: 'Tot aan de late negentiende eeuw had de rijksoverheid zich weinig met de ruimtelijke inrichting van het land bemoeid: zij zorgde voor de staatsdomeinen, voor de grote rivieren en een deel van de nationale verkeersinfrastructuur, vooral de spoorwegen. De verdere inrichting van het land was toen vooral een zaak van gemeenten en provincies.' *De ontginning van het land werd gezien als een algemeen belang en iets van die manier van denken hebben we nodig.*

De nieuwe ruimtelijke ordening ging hand in hand met verstedelijking die doorwerkt: 'De culturele dominantie van de steden over het platteland is al zo oud als er steden bestaan, maar het staat wel vast dat die in de tweede helft van de negentiende eeuw groter werd dan ooit tevoren. In de geografie van Nederland betekende dit een tweedeling. Aan de ene kant was er het cluster van grote steden in het westen van het land. Aan de andere kant stond de periferie, het platteland, dat ook wel de "provincie" heet. Deze tweedeling hoort bij de verstedelijking die rond 1870 begon en die daarna grote delen van Nederland veranderde.' Dat laat de volkstelling van 1870 zien, voor het eerst meer mensen in de stad dan op het platteland.

Dat 'westerse' blik leidt tot een eenzijdig wereldbeeld bij veel beleidsmakers. Daar komt nog bij dat in een eeuw tijd het aantal mensen dat in de agrarische sector werkzaam met misschien wel 90 procent is teruggelopen tot nu iets meer dan 200.000, waarvan een aanzienlijk deel arbeidsmigrant is. Het gevolg is dat steeds minder mensen door hun eigen familie of kenniskring in aanraking komen met het boerenbestaan. Hoe belangrijk die sector ook is voor het land, de verwevenheid met de samenleving als geheel is afgenomen. En dat heeft gevolgen. Wanneer wordt gezegd 'elke regio telt' dan is dat ook de erkenning van die eenzijdige stedelijke blik op de wereld.

6. Knooppunt van voedselketens

Het agrarische gebruik van 41.500 vierkante kilometer land beslaat twee derde van het totaal. Dat is een aanzienlijk deel waarin de geschiedenis van ons land doorklinkt. Op zichzelf getuigt het van ondernemingszin dat dit kleine land een van de grootste landbouwexporteurs ter wereld is. De vraag op langere termijn is natuurlijk hoe deze ondernemingszin ruimtelijk past in een land waarvan de bevolking sinds de oorlog ruwweg is verdubbeld van 9 naar 18 miljoen mensen. Die allemaal willen wonen, recreëren, bewegen, van natuur genieten en nog veel meer. En hoe kan deze ruimtelijke puzzel worden gelegd op een manier die niet alleen in ecologische zin duurzaam is, maar ook rekening houdt met sociale duurzaamheid.

Van der Woude schrijft: *'Hoe is Nederland, het stipje op de wereldkaart, op landbouwgebied een supermacht geworden?'* Waar kwam de energie vandaan, de collectieve wil, de eensgezinde overtuiging, de trots, het rotsvaste vertrouwen dat Nederlanders de scheppers van hun eigen land moeten zijn? En waarom houdt dit scheppingsproces nooit op, mag het landschap nooit met rust worden gelaten?' In deze verzuchting ligt een verhaal besloten over transitie die nooit ophouden en nu misschien wel meer dan ooit gevraagd zijn.

In een recent rapport van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) over voedselzekerheid wordt vastgesteld dat Nederland in het mondiale voedselsysteem een grote rol speelt als tweede landbouwexporteur ter wereld, met een jaarlijkse export van bijna 130 miljard euro.

Nederland speelt als tweede landbouwexporteur ter wereld een grote rol in het mondiale voedselsysteem.

Ongeveer een derde daarvan is wederuitvoer via Nederlandse havens en handelsnetwerken. Het grootste deel komt uit producten van eigen bodem, zoals zuivel, vlees, groenten, bloemen en zaden met een waarde van meer dan 80 miljard euro. Ongeveer driekwart van het voedsel dat in Nederland wordt geproduceerd gaat naar het

buitenland en ongeveer driekwart van het voedsel in onze supermarkten komt uit het buitenland.

Het advies benadrukt dat de Nederlandse invloed in mondiale voedselketens ook berust op de sterke positie op het gebied van kennis, technologie en ketenorganisatie. Dit betreft onder meer de ontwikkeling van geavanceerde kassenbouw, irrigatiesystemen, verwerkingsmachines, logistieke systemen voor gekoelde opslag en transport en hoogwaardige zaden. Ook in de financiële sector beschikt Nederland over expertise op het gebied van voedsel, zowel bij traditionele banken als bij innovatieve investeringsfondsen. ***Nederlandse bedrijven staan wereldwijd bekend om hun toonaangevende rol in deze verschillende sectoren.***

Volgens de AIV staan tegenover deze sterke internationale positie ook keerzijden: 'De Nederlandse rol als knooppunt in mondiale voedselketens gaat gepaard met een grote ecologische voetafdruk. Binnen Nederland heeft de intensieve landbouw bijgedragen aan milieuproblemen zoals de stikstofcrisis en druk op biodiversiteit. De ecologische voetafdruk van het Nederlandse voedselsysteem strekt zich in belangrijke mate echter uit buiten de landsgrenzen. Naar schatting ligt driekwart van het landgebruik dat samenhangt met Nederlandse voedselconsumptie in het buitenland, onder meer in de vorm van veevoer en tropische gewassen. De import van deze producten brengt een aanzienlijke land- en watervoetafdruk met zich mee en draagt bij aan ontbossing en biodiversiteitsverlies.'

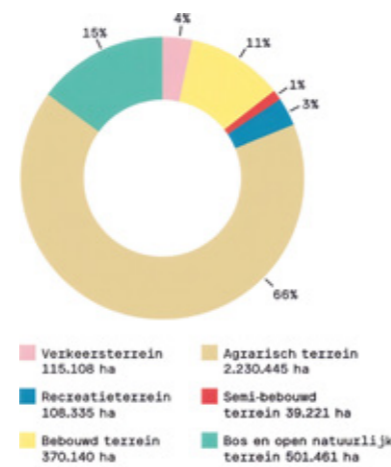
Kijken we nog wat preciezer naar het ruimtegebruik: sinds de Tweede Wereldoorlog is de agrarische oppervlakte afgenomen van 75% naar 66%, terwijl de opbrengst van de landbouw in dezelfde periode enorm is gegroeid. De schaalvergroting gaat snel: het aantal boerenbedrijven is sinds 2000 gehalveerd van 97.000 naar 49.000. Er is een grote verandering gaande, die voor nogal wat stress en aanpassingsproblemen zorgt.

In dezelfde periode is het verharde oppervlak toegenomen van 3% naar 12%. Het afgelopen decennium is Nederland van alle 27 landen van de Europese Unie relatief het meest verder verstedelijkt. Tussen 2000 en 2018 is er in Nederland liefst 64.000 hectare aan stedelijke bebouwing bijgekomen. Niet alleen voor de woningbouw, maar ook voor bedrijven, bouwterreinen, infrastructuur, parken en recreatiegebieden. Dat komt neer op het iedere dag bebouwen van een oppervlakte van een kilometer bij 100 meter. Ter illustratie: **de grote opslag- en distributieloodsen, met een oppervlak van soms meer dan 20.000 m², nemen nu al 2,5% van alle bebouwde oppervlakte in.**

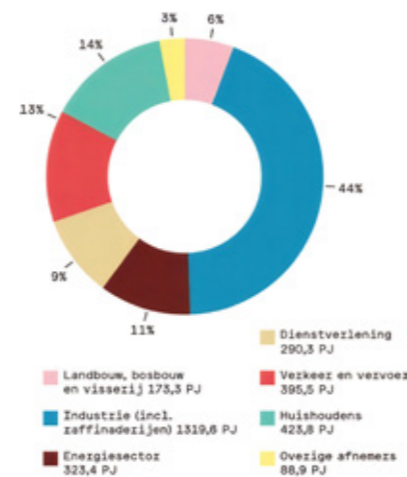
Kijken we naar de vraag naar woningen: de toename van de woningvraag wordt voor 50% wordt bepaald door de verwachte toename van de bevolking, de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens is evenzeer een belangrijke factor en is voor 29% van de woningvraag verantwoordelijk. Daarnaast wordt 8% van de woningbouwopgave bepaald door het inlopen van het huidige woningtekort en vormt vervangende nieuwbouw voor 13% de opgave. Allemaal oorzaken van een groeiende vraag, maar een snelle bevolkingsgroei is dus voor 50 procent bepalend voor die vraag. Tussen de lage en hoge variant van bevolkingsontwikkeling is een bandbreedte van 2,5 miljoen huishoudens. Vertaald naar de woningvoorraad gaat het over een kwart van de huidige woningvoorraad gerekend over een periode van 25 jaar. Wat dit betekent voor het beslag dat de woonopgave op de ruimte legt, is afhankelijk van de locatiekeuze en dichtheid waarin wordt gebouwd.

Beleid is vaak gericht op de kortere termijn en op sectorale belangen. Brede welvaart heeft minder gewicht, terwijl juist die weging van belangen de kern is bij het maken van keuzes, zoals de staatscommissie vaststelt: 'Verschillende toekomstverkenningen gaan in op de vraag 'hoe we willen leven?' en gaan daarmee over wonen, werken, mobiliteit, voedselvoorziening, natuur en recreatie, samen met de infrastructuur en nutsvoorzieningen die daarvoor nodig zijn.' Kortom, er is schaarste en dat vraagt om regie over de ruimte.

Beleid kijkt vaak naar de korte termijn, terwijl schaarste juist vraagt om duidelijke keuzes over ruimte en welzijn.

Figuur 4.1 Landgebruik naar doeleinde / Bron: CBS

Figuur 4.9 Energieverbruik per sector (in petajoule). Bron: Compendium voor de Leefomgeving (2022)

Figuur 5 Landgebruik en energiegebruik

7. Arbeidsmigratie als markt

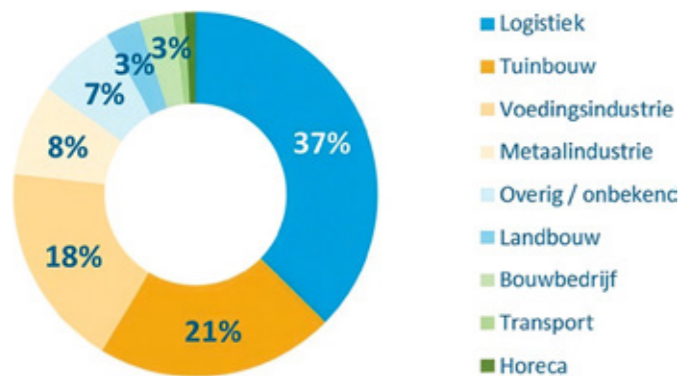
Bij die regie hoort nadenken over bevolkingsgroei. Als we niet alleen denken over ecologische, maar ook over sociale duurzaamheid is de vraag hoe het daarmee is gesteld. In de studie van een interdepartementale werkgroep onder leiding van Laura van Geest, bestuursvoorzitter van de Autoriteit Financiële Markten, zien we in welke sectoren een verdienmodel is gegroeid dat drijft op laag- of beter onderbetaalde arbeidsmigratie. **Mede door de opening van de grenzen naar Oost-Europa is de werkzame bevolking sinds 2015 gegroeid met rond de 1,5 miljoen mensen.** Dat is nooit eerder vertoond. Onderdeel daarvan is de komst van goedkope arbeidskracht uit andere landen. Dat is te begrijpen vanuit het particuliere ondernemingsbelang, maar de publieke gevolgen van deze bedrijvigheid zijn niet goed doordacht. Dat is geen verwijt aan individuele ondernemers, maar we zien dat het poldermodel in dit opzicht heeft verzaakt om rekening te houden met met alle maatschappelijke gevolgen van dien.

Arbeidsmigranten verzetten steeds meer werk in Nederland. Bijvoorbeeld in de logistiek, (glas)tuinbouw en de bouw, maar ook in de ICT en de tertiaire sector. In de afgelopen decennia is het aantal arbeidsmigranten in Nederland fors toegenomen tot ongeveer 700.000 arbeidsmigranten en 140.000 meegereisde gezinsmigranten.

Zo valt op dat de logistiek, (glas)tuinbouw, de vleessector en de bouw gebruikmaken van veel laagbetaalde arbeidsmigranten uit de Midden- en Oost-Europese landen, veelal in dienst als uitzendkracht, zzp-er of gedetacheerde. Bijvoorbeeld in de (glas)tuinbouw is naar schatting ongeveer 42% van de werkenden arbeidsmigrant. Het aandeel arbeidsmigranten onder de uitzendkrachten in de land- en tuinbouw is 90%. In de vleessector is bijna 40% arbeidsmigrant.

Het aandeel arbeidsmigranten onder de uitzendkrachten in de land- en tuinbouw is 90%.

De conclusie van Van Geest over de economische betekenis van arbeidsmigratie is duidelijk: 'Hoogopgeleide en hoogbetaalde arbeidsmigranten hebben vaak een positiever effect op de productiviteitsgroei en overheidsfinanciën. Dit positieve effect neemt toe naarmate hun opleidingsniveau hoger is en hun kennis bijdraagt aan innovatie. De huidige samenstelling van arbeidsmigratie in Nederland draagt hier onvoldoende aan bij, veel arbeidsmigranten werken in laagbetaalde banen. Dit kan de innovatieprikkels voor werkgevers verminderen. Wel kan arbeidsmigratie arbeidstekorten tijdelijk verlichten, bijvoorbeeld in sectoren met een gerichte arbeidsvraag. Echter, het biedt geen oplossing voor de arbeidsmarktcrisps op de lange termijn.'

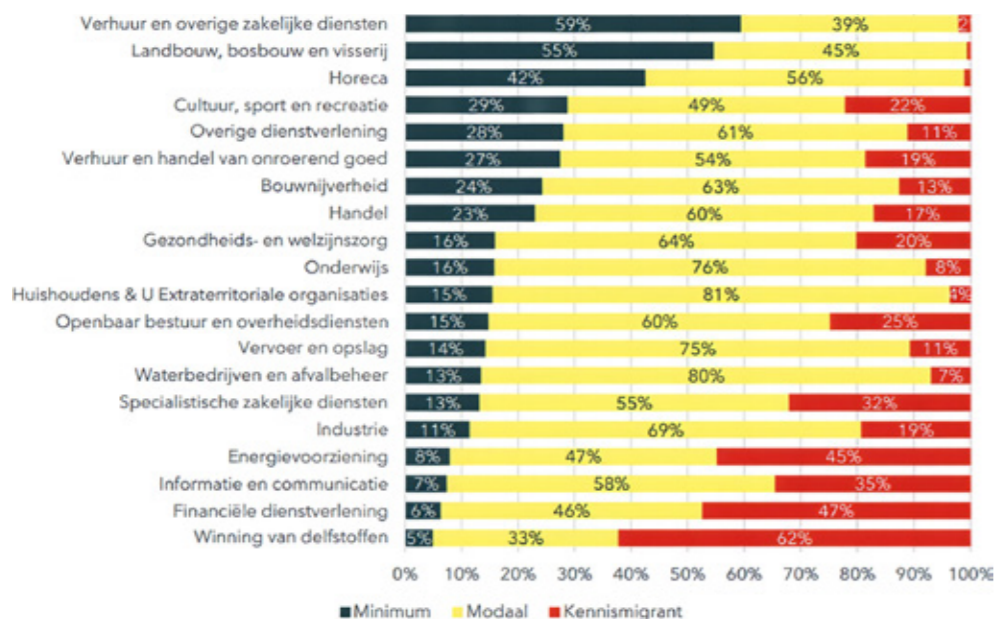

Figuur 6 Sectoren waarin arbeidsmigranten als uitzendkracht werken

Haar conclusie over de sociale gevolgen van die migratie is nog terughoudender: **'Arbeidsmigratie vergroot de druk op de toch al krappe woningmarkt.** Bovendien kan arbeidsmigratie, afhankelijk van verschillende omstandigheden, een negatief effect hebben op de sociale cohesie in wijken.

Wijken met veel diversiteit en een hoog verloop van buurtbewoners vertonen over het algemeen minder sociale cohesie. Een aantal sectoren waar veel arbeidsmigranten werken doen een relatief groot beslag op de ruimte en andere natuurlijke hulpbronnen in Nederland, in verhouding tot de toegevoegde waarde.'

De conclusie van deze studie is duidelijk en heeft ook gevolgen voor de landbouwsector, waar 55% van de migranten op het minimum zit en 39% een modaal inkomen krijgt: 'De sectorale (fiscale) subsidies en het gebrek aan beprijzing van maatschappelijke effecten heeft invloed op de samenstelling van sectoren. Onder meer de (glas)tuinbouw, onderdelen van de landbouw en andere arbeidsmigratie-intensieve sectoren ontvangen subsidies die de productiekosten verlagen en/of de vraag naar de producten vergroten. Dit heeft indirect effect op arbeidsmigratie!' Anders gezegd: **momenteel worden sectoren gestimuleerd die sterk leunen op goedkope arbeid.**

Figuur 7 Verdiend inkomen arbeidsmigranten per sector

8. Handelingsperspectieven

Deze overwegingen leiden naar een aantal conclusies. In de eerste plaats moet het denken over demografie terecht komen in het hart van het beleid: die manier van kijken zet aan tot denken over de lange termijn en tot ontkokering van beleid.

Demografie moet centraal staan in beleid, omdat het helpt om op lange termijn en over sectoren heen te denken.

Zo zien we de raakvlakken van ruimtelijke ordening, arbeidsmarkt en publieke voorzieningen beter. Dat vormt de kern van het rapport van de Staatscommissie demografische ontwikkelingen. Daarbij gaat het om vergrijzing en ontgroening, om migratie en innovatie, om groei en krimp. Beter daarover nadenken en richting vinden zou veel kunnen bijdragen om de polarisatie te verminderen.

Richtgetallen zijn nodig die een migratieruimte beschrijven om deelbelangen te wegen met het oog op brede welvaart. Dat is een tekort van het huidige beleid, waarbij men terugschrikt voor het reguleren van de arbeidsmarkt voor migratie. Iedereen weet dat markten alleen functioneren als ze omgeven zijn door regels die worden gehandhaafd.

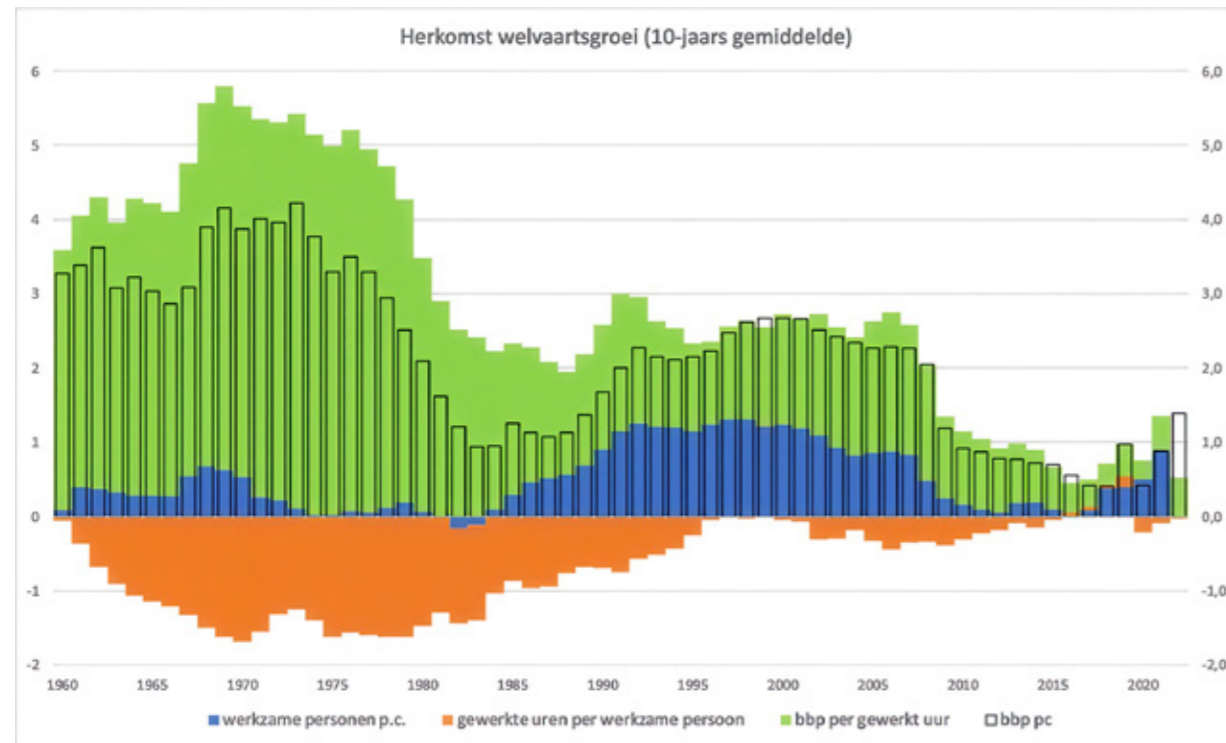
De arbeidsinspectie schat dat rond de helft van de arbeidsmigranten werkt en woont in omstandigheden die niet overeenkomen met de minimumvoorwaarden van het sociale contract. Anders gezegd: naast ecologische duurzaamheid moeten we met eenzelfde urgentie leren denken over sociale duurzaamheid. Verdienmodellen waarbij het Westland arbeidsmigranten aan hun lot overlaat in de wijken van Den Haag en Rotterdam zijn niet goed.

Een volgende conclusie is dat kleine verschillen grote uitkomsten hebben. Gematigde groei betekent ook meer nadenken over de vraag waarom er zo weinig kinderen worden geboren. In het scenario van gematigde groei is uitgegaan van een kindertal dat met 1,66 hoger ligt dan het huidige aantal van 1,43. Dat verschil is tot 2050 al gauw zo'n 650.000 kinderen. En dat zou positief uitwerken op de vergrijzingsdruk. **Om het krijgen van kinderen te vergemakkelijken gaat het onder meer om toegang tot betaalbare kinderopvang en een betere woningmarkt.** Kortom, het gaat over ongelijkheid en emancipatie. Vragen die alle gezinnen in ons land raken, ongeacht de herkomst van die gezinnen.

Een volgende conclusie is dat **tekorten op de arbeidsmarkt vragen om innovatie, participatie en migratie**. Investeren in innovatie is veruit het belangrijkste dat we kunnen doen voor de Nederlandse economie, dat leert een terugblik op de naoorlogse periode wel. De studie over arbeidsmigratie van Laura van Geest wijst een weg: we moeten de sectoren die alleen kunnen overleven met goedkope arbeidsmigratie afremmen door betere regulering en beprijzing van die arbeid. Dat zal uiteindelijk betekenen dat een aantal bedrijven beter in lagelonenlanden aan de slag kan gaan.

Van Geest wijst op de uiteenlopende reactie op personeelstekorten: 'Sommige sectoren, zoals de industrie, reageren in relatief sterke mate met de inzet van robots of

AI. Andere sectoren, zoals de niet-specialistische zakelijke dienstverlening (o.a. uitzendbureaus), de landbouw, horeca en vervoer en opslag, reageren juist met het inzetten van arbeidsmigranten. Een toenemende inzet van arbeidsmigranten lijkt in de praktijk samen te gaan met minder innovatie als oplossing voor arbeidsmarktcrachten.' Anders gezegd: **er is een duidelijke relatie tussen innovatie, participatie en migratie**. Zolang men kan leunen op goedkope arbeidsmigranten zal de aandrag tot innovatie, de drijver van welvaartsontwikkeling, afnemen. En laagbetaalde migratie botst met een verbetering van arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden die zou kunnen aanzetten tot een hogere participatie.

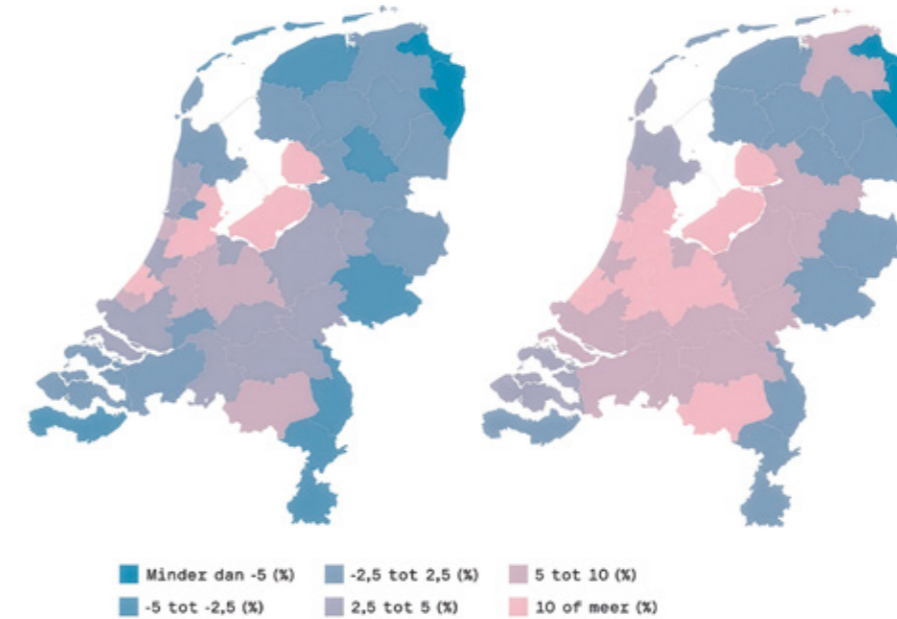
Figuur 8 Herkomst welvaarts-groei 1960 - 2023

Daarom is het idee van een 'leven lang ontwikkelen' van belang. De professionalisering van de beroepsbevolking is een van de elementen die innovatie versterkt. Verder zien we ontwikkelingen als hoogtechnologische glastuinbouw of precisielandbouw. **Een mooi voorbeeld daarvan is het gebruik van AI in kassen om vroegtijdig ongedierte te herkennen**. In een land dat zich zorgen moet maken over zowel de ecologische als de sociale voetafdruk van bedrijvigheid kan niet genoeg nadruk worden gelegd op innovatie. Daarin te investeren is niet alleen goed voor de individuele ondernemer, maar dient ook het algemeen belang.

Een laatste conclusie: **de keuze voor gematigde groei maakt anticipatie mogelijk wat betreft ruimtegebruik en woningbouw**. Nu zien we hoe de snellere bevolkingsgroei dan werd verwacht - het CBS verhoogde pas in 2019 de bevolkingsprognose met 1,3 miljoen mensen -, heeft bijgedragen aan een woningtekort waar vooral

jongere generaties de dupe van zijn. Dat tekort leidt tot maatschappelijk chagrijn, en dat in een land waar het al jaren moeilijk is geworden om te regeren. Bij die anticipatie gaat het ook om de regionale dimensie van groei en krimp: wanneer wordt gezegd 'elke regio telt' dan hebben we het dus over investeringen in infrastructuur die alle regio's kansen geeft op gematigde groei, in plaats van de tweedeling van groei- en krimpregio's verder aan te jagen.

De slotsom is: we hebben richting nodig. Door veel op de lange baan te duwen zijn de maatschappelijke tegenstellingen onnodig op de spits gedreven. Wanneer we vaststellen dat Nederland zich naar binnen keert, dan moet toch duidelijk zijn dat het midden in de samenleving en de politiek is gevraagd om met beelden van een gewenste toekomst te komen. Het geloof in complexiteit verdringt nu het geloof in maakbaarheid of positief geformuleerd: verbeelding van verandering vergroot het vermogen tot aanpassing. En die **richting scheidt ruimte**.

Figuur 4.14 Bevolkingsgroei per COROP-regio 2021-2035. Bron: CBS

Figuur 4.15 Bevolkingsgroei per COROP-regio 2035-2050. Bron: CBS

Figuur 9 Bevolkingsgroei 2021-2035 en 2035-2050 per regio

Gebruikte literatuur

AIV. Briefadvies Mondiale Voedselzekerheid. Den Haag, 2026.

Harry van Dalen, Casper van Ewijk & Sander Muns:
Bevolkingsimplosie: een reëel perspectief? Demos, juni 2025.

Dean Spears & Michael Geruso: After the Spike. The risks of
Global Depopulation and the Case for People. 2025.

Geest, Laura van. Wat werkt voor de toekomst. IBO
Arbeidsmigratie. Den Haag, 2024.

Meadows, Dennis. De grenzen aan de groei. Rapport van de
Club van Rome. Utrecht, 1972.

Paul Morland: No One Left. Why the World needs more
Children. London, 2024

Paul Morland: Tomorrow's People. The Future of Humanity in
Ten Numbers. London, 2022

Timothy Snyder: On Freedom. London, 2024.

Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2020:
Gematigde groei. Den Haag, 2024.

Woud, Auke van der. Het landschap, de mensen. Nederland
1850-1940, Amsterdam, 2020.

Herkomst grafieken

Figuur 1: Rapport staatscommissie demografische ontwikkelingen, p. 28

Figuur 2: Van Dalen cs, p.

Figuur 3: Rapport staatscommissie, p. 103.

Figuur 4: Van Dalen cs, p.

Figuur 5: Rapport staatscommissie, p. 142 en p. 168.

Figuur 6: Wat werkt voor de toekomst, p. 31.

Figuur 7: Idem, p. 32.

Figuur 8: Paul de Beer, lezing symposium arbeidsmigratie, ministerie SZW.

Figuur 9: Rapport staatscommissie, p. 178.

Paul Scheffer (1954) was onder meer correspondent in Parijs en Warschau. Van 2003 tot 2011 was hij buitengewoon hoogleraar grootstedelijke vraagstukken aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij van 2011 tot 2021 hoogleraar Europese studies was aan zowel de Universiteit van Tilburg als de Universiteit van Amsterdam.

Recentelijk was hij lid van de Staatscommissie demografische ontwikkelingen 2050 en momenteel maakt hij deel uit van de Adviesraad Internationale Vraagstukken. Sinds 1990 schrijft hij voor NRC Handelsblad. In 2007 publiceerde hij Het land van aankomst, een vergelijkende studie over immigratie in Europa en Amerika. Daarnaast

verschenen van zijn hand verschillende publicaties over Europa, waaronder De greep naar de eeuwige vrede (2000) en De vorm van vrijheid (2018). In 2013 verscheen Alles doet mee aan de werkelijkheid. Herman Wolf (1893–1942), een biografie van zijn grootvader. Voor de VPRO maakte Scheffer onder meer de televisieseries Wachten op de barbaren en Leven en Werken, en hij was redacteur van programma's als De achterkant van gelijk en Buitenhof. Samen met René Roelofs maakte hij de documentaire Land of Promise over zestig jaar immigratie in Europa, die in 2013 in première ging op het IDFA.

